

נספח לסימן יז

קדיש וברכו של יחיד

לקמן בסי' סח בסרע"ג חידש רב צמח גאון (ריש מתיבתא גאון יעקב בפומבדיתא) שיחיד שאין לו מניין יכול להשלים (במדת מה) דבר שבקדושה ע"י מאמרי חז"ל ופסוקים (שם מדובר למאן דאמר קדושה דסידרא דבר שבקדושה הוא), ז"ל: "אם תלמיד חכם הוא יעסוק בשמעתא דגיד הנשה (חולין לא, ז) כגון שלש כתות של מלאכי השרת ואומרות שירה בכל יום, שיש בה דברי שבח קדושת הקב"ה, אם אינו תלמיד חכם יעסוק במקרא בפסוקים שיש בהם קדושה כגון שרפים עומדים ממעל לו וכו'" (מש"כ לענין פסוקים, ע"י מקור הזכרות קטע 251).

ונמצא כאן בסי' יז בכתב יד מ (דפוס ווארשא ג, ב) נוסח קדיש וברכו ליחיד¹. ונראה לי דההשלמה לקדיש אינו לרב עמרם, שהרי לדעתו (סוף סי' יז) בני הישיבה (שאין דרכם להפסיק לצרכי צבור) אין אומרים קדיש לפני ברכו, וקשה לומר שיחיד דרכו להפסיק. יש עוד כמה מקומות בכת"מ קדיש וקדושה ליחיד (לדוגמא בסרע"ג תפלת חול סי' כ [הערה 4], נו, סה, סט, ופה). ולדעתי כולם תוספת לסרע"ג הדומה למנהג צרפת ואשכנז, אם כי יש הבדל ביניהם, ראה לקמן.

ונר' לי להוסיף אף שיהא שמיה רבה הוא דבר שבקדושה וצריך מניין, אבל שלא במסגרת קדיש אפי' דרך שבח אין איסור ליחיד באמירתו. ונביא כמה דוגמאות:

אבות דרבי נתן נוסחא א פר' לא: [רבי יוסי הגלילי אומר כל מה שברא הקב"ה בארץ ברא באדם] משלו משל למה הדבר דומה... אבל הקדוש ברוך הוא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים בחכמתו ובתבונתו ברא את כל העולם כולו...²

ובתנא דבי אלי' רבה (מהדו' איש שלום) פ"ב: וכי מה טיבה של אותה כימה.... משלו משל, למה הדבר דומה, למלך בשר ודם.... זהו דרך שבח, כך הקב"ה יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, ברא כוכבים ברקיע.... דבר אחר יום ליום יביע אומר.... כך הקב"ה יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, כשנתן תורה לישראל לא נתנה אלא בגלוי.... וכן שם בפ"ד; פ"ה; פ"ז, פ"ח, פ"יב, פ"יז, פ"יח, ובאלי' זוטא פ"ד, ובילקוט שמעוני פר' קדושים רמז תריג; פר' שופטים רמז סח. ובאלי' רבה הנ"ל פ"ב: ושמא תאמר אותן שבעים אלף שנהרגו בגבעת בני בנימין מפני מה נהרגו.... וילמדו את ישראל דרך ארץ, בשנה בשנים בשלש, עד שיתישבו ישראל בארצם, יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה בעולם כולו שברא מסוף העולם ועד סופו, הן לא עשו כן....

דמיון בין קדיש ליחיד בסרע"ג למקורות בצרפת ואשכנז

(1) בראשוני ספרד ועוד, וברס"ג לא מצאנו קדיש וברכו וקדושה ליחיד.

אבל מצאנו בספר ליקוטי פרדס לרש"י (ויניציא רע"ט) "וזאת ההגדה למתפללין ביחיד יעסקו בה". ובהמשך שם מה שלקמן בסעיף א "אמר ר"י שח לי" והקטע "מי לא יאדיר". ועי' מחז"ן מהדו' רא"ג סי' מח (עמ' נה) חילופי נוסח "מח", ובעמ' נו בפנים אות מח של הנוסחאות שבכת"א כתוב לפני הקטע "לקדיש", ולדעתי כוונתו לקדיש יחיד, וסמך לכך מה שהביא בעמ' נה (שהוא בסרע"ג תפלת חול סי' סה, עמ' קלח) ועמ' נו מר' ישמעאל סח לי וכו', שלהלן ברע"ג כתי"מ הוא חלק של ברכו ליחיד.

¹ ומשמע שם דאומרו דין ישתנה ליוצר אור כמו בקדיש עלמנו. וכן משמע בתכלאל עץ חיים למהרי"ן (דף לא, ז) דכתבו באמצע דיני ברכו לפני יוצר אור. וללא ככתוב באור התפלות אחר קריאת התורה (אשכנז עמ' 418) "יאמר אחר רחום וחנון ויאמר נפה מלא זה אני אומר במקום חלי קדיש קודם ברכו של שחרית...". וכמזומה לי דהלכה זו שם הוא מצעל עץ יוסף. בספר רוקח סי' שכ ושכס לא כתוב מתי לומר קדיש יחיד. בסדור הריעצ"ן (דפוס ראשון דף קנז, א) מודפס הוא אחר תחנון. ואגב יש להעיר דמהרי"ן הכ"ל הביא בשם מהר"ם (איני יודע איזה מהר"ם, ולא מלאכתיו) שיהיה בלבו תיבות של קדיש וברכו וקדושה.

ובספר הרוקח סי' שכ: "יש בני אדם כשלא היו בבית הכנסת כשאמרו יהא שמיא רבה, וקיימא לן כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מי' [ב] וקורין ברייתא בפ' א דברכות א"ר יוסי פעם אחת וכו'". ועי' שם בהמשך בדברי פרקי היכלות דלקמן. ובסי' שסב הביא סתם (לא בשם יש בני אדם) באריכות לברכו, וקדיש וקדושה.

וכן הובא בסתם בעץ חיים מלונדון (עמ' פב) קדיש וברכו ליחיד, ע"ש הנוסח, ובעמ' פד לקדושה לינצ'ר (ויש לציין שספר הרוקח היה לפני מחברו, ע"ש בח"א עמ' מא בסוגריים ובהערה 17 שם, ובעמ' רג). ומנהג זה הוזכר גם בראבי"ה ברכות סי' ב.

(2) לקמן בקטע על הכל, תיבות "וכרצון כל עמו ישראל", הן סוף הקטע במסכ' סופרים יד, יב, (עי' לקמן בנספח לסי' לט עמ' 861) וההמשך "צור העולמים וכו'" אינו בהוצאת ס"ת לשבת במנהג מרשיליא (לאחיינו של בעל העיטור) עמ' 106. וכן אינו באבודרהם, ובסדור ספרד נפולי משנת ר"נ בהוצאת ס"ת לחול (כיום הספרדים שבא"י אינם אומרי' "על הכל" בכלל). הקטע "צור העולמים" נמצא רק אצל הצרפתים (מחז"י סי' קסג, מהדו' רא"ג עמ' רפב; עץ חיים מלונדון ח"א עמ' מה) והאשכנזים (סדור רוקח עמ' תקמז) בשבת בשעת בהוצאת ס"ת.

(3) בתחילת הקטע על הכל ישנן תיבות "וישתבח ויתפאר". "ויתפאר" אינה בנוסחי ספרד ואבודרהם כעדות מהרש"ס בעמ' 361, ולא בנפולי ר"נ. גם "וישתבח" אינה בנוסחם, עי' במלואים לשם.

ועל הדמיון בין קדיש לעל הכל, ראה סדור מה"ר שבתי מפרעמישלא נספח למלואים עמ' שנב.

נוסח כית"מ

א. קדיש ליחיד.

על הכל יתגדל וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתגשש שמו של מלך מלכי המלכים הב"ה. בעולמות שברא העולם הזה והעולם הבא פִּרְצוֹנוֹ וּכְרִצוֹנוֹ כל עמו ישראל (ע"כ נמסר' סופרים יד, יז). צור העולמים אדון כל הפְּרִיָּוִת א-לוה כל הנפשות היושב במרחבי מרום השוכן בשמי שמי קדם, קדושתו [ג] על כסא הכבוד וקדושתו על החיות, ובכן יתקדש שמו בנו לעיני כל חי ונאמר לפניו שיר חדש בכתוב (תהלים נא, 6) שירו ליי' שיר חדש כי נפלאות עשה, ונאמר (תהלים פח, 6) שירו לא-להים זמרו שמו סלו לרוכב בערבות

[ב] כתוב בשו"ת הרשב"ץ ח"ב סי' קסג "אמרו בפרק מי שמתו אמר רבא מנין שאין היחיד אומר קדיש וקדושה שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל וכו'", ובמהדו' מכון י-ס הערה 25 ציינו ברכות כא, ב. והמעין שם יראה דליתא "רבא" ולא הוזכר שם בפירוש קדיש. וכנר' כוונת הרשב"ץ דניתן לדייק כן משם. וז"ל הגמ': "אמר רב הונא הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור למודים יתפלל ואם לאו אל יתפלל, רבי יהושע בן לוי אמר אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור לקדושה יתפלל ואם לאו אל יתפלל. במאי קא מפלגי מר סבר יחיד אומר קדושה ומר סבר אין יחיד אומר קדושה. וכן אמר רב אדא בר אהבה מנין שאין היחיד אומר קדושה שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה.... ודכולי עלמא מיהת מפסק לא פסיק. איבעיא להו מהו להפסיק ליהא שמו הגדול מבורך כי אתא רב דימי אמר רבי יהודה ורבי שמעון תלמידי דרבי יוחנן אמרי לכל אין מפסיקין חוץ מן יהא שמו הגדול מבורך שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק ולית הלכתא כותיה". ואי ס"ל דיחיד אומר יהא שמיא רבא, מדוע הסתפק אם מפסיק עבורו, הרי יכול לאומרו אח"כ כמו קדושה למ"ד יחיד אומר קדושה.

[ג] יש בזה חילופי נוסח, עי' במחכים (נוסח צרפת) עמ' 22.

בי-ה שמו². ונראהו עין בעין בשובנו] אל נוהו, כמו שנאמר (ישעיה נג, ח) כי עין בעין יראו בשוב י"י ציון. ונגלה כבוד י"י וראו כל בשר יחדו כי פי י"י דבר (ישעיה מ, ה). ועתה יגדל נא כח י"י כאשר דברת לאמר (נמדנר יד, י). ויאמר כי יד על כס י-ה³ מלחמה לי"י בעמלק מדור דור (שמות יז, ט). זכור רחמך י"י וחסדיך כי מעולם המה (מלכים כה, ו). קולי אל י"י אקרא ויענני מהר קדשו סלה (מלכים ג, ה). י"י חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ישעיה מג, כא).

אמר⁴ ר' ישמעאל שח לי ססגניר שר הפנים, ידידי שב בחיקי ואגיד לך מה תהא על ישראל. ישבתי בחיקו והיה מסתכל בי ובוכה והיו דמעות זולגות מעיניו ויורדות עלי. אמרתי לו הדר זיוי, מפני מה אתה בוכה. אמר לי בוא ואכניסך ואודיעך מה גזו להם לישראל עם קדושים. תפשני בידו והכניסני לחדרי חדרים ולגני גנים ולאוצרות. נמל הפנקסין ופתח והראני אנרות כתובות מצרות משונות זו מזו. אמרתי לו הדר זיוי, הללו למי. אמר לי, לישראל. אמרתי לו, ויכולין ישראל לעמוד בהן. אמר לי בוא למחר ואראך צרות משונות מן הראשונות. למחר הכניסני לחדרי חדרים והראני אשר לשבי לשבי ואשר לרעב לרעב ואשר לבוזה לבוזה. אמרתי לו וכי ישראל בלבד חטאו. אמר לי בכל יום מתחדשות עליהם גזירות קשות מאלו, וכיון שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמין יהא שמייה רבא מברך לעלם⁵ ולעלמי עלמאי אין מניחין אותן לצאת מחדרי חדרים⁶.

מי לא יאדיר⁶ למלך האדיר. מי לא יברך למלך המבורך. מי לא ירומם למלך המרומם. מי לא יחדר למלך המהודר. מי לא ימליך למלך המלכים. מי לא ישבח למלך המשובח. מי לא יקדש למלך המקודש. יתקדש שמו לעד ולנצח. שבכל יום גבורות ונפלאות מתרגשות מלפני הב"ה מעולות ומשונות זו מזו ושמח בנו בעת תפלת בניו.

הא למדת כמה גדול כח הקדיש שמעכב הצרות ומשמח הקב"ה.

² חסר סוף הפסוק "ועלזו לפניו". ומעניין שעדיין בסביבת שנת שע"ז מהרש"ס מפרעמישלא מצא מנהג כזה, ז"ל בסדורו עמ' 363 "ומקצתם טועים טעות אחר שמסיימין ביה שמו ואין אומרים ועלזו לפניו כלל, והם לא ידעו כי הכל פסוק אחד הוא (בתהלים ס"ח) מן שירו עד מלת לפניו". ³ המחז"י (מהדו' רא"ג סי' מח) וסדור רוקח (עמ' רנא) פ"י יתגדל בענין שם י-ה, וכנר' דזה הכוונה כאן. ⁴ קטע זה נמצא בבתי מדרשות ח"א פרקי היכלות פ"ו ג; מהדו' שפר עמ' 60-61 קטע 122; הובא במחז"י סי' פז; מהדו' רא"ג סי' מח עמ' נו. ⁵ בספר היכלות, אין "לעלם ולעלמי עלמאי", ראה מהדו' שפר (ואף תיבת מברך אינה בבתי מדרשות). ועי' הערה בסרע"ג סוף סי' יח. ⁶ המשך המאמר שם נמצא בסרע"ג תפלת חול סי' סה סעי' ג.

⁶ בפרקי היכלות (בתי מדרשות ח"א פ' יא, ג; מהדו' שפר עמ' 72-73 קטע 165) בענין קדוש קדוש קדוש יש: "מי לא יחדר למלך [ה]מהודר, מי לא ישבח למלך [ה]משובח, מי לא יקדש למלך [ה]מקודש שבכל יום ויום גבורות ונפלאות רבות ומתרגשות לפניו מעולות ומשונות זו מזו כו' (ההמשך שם שונה). ובנוסח כאן לענין קדיש לכאורה חתום באותיות אברהם. בליקוטי פרדס (משנת רע"ט עמ' 26 מתחילת החיבור) כלפנינו כאן אבל חסר "מי לא יברך למלך המבורך, מי לא ירומם למלך המרומם, מי לא יחדר למלך המהודר, מי לא ימליך למלך המלכים". והשוה לחרוזים אלה באופן למילה לראב"ן אזורי אימה (עבודת ישראל עמ' 736): "למלך המהולל מי לא יחדר, למלך המשובח מי לא יאדר, למלך הקדוש לעלה ולהדר וכו'".

ב. ברכו ליחיד.

לדוד ברכי נפשי את יי' וכל קרבי את שם קדשו (מסליס קג, א). יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא שמו של מלך מלכי המלכים הב"ה. ומרומם על כל ברכה ותהלה (ממ"ט ט, א). שירו לא-להים זמרו שמו סלו לרכב בערבות בי-ה שמו ועלזו לפניו (מסליס סמ, א), שהוא ראשון והוא אחרון ומבלעדיו אין א-להים. ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד:

אמר ר' עקיבה בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע שחרית ופותח ואומר יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד⁷, וכל גדודי מעלה עונין אחריו עד שמגיע לברכו. וכשמגיע לברכו חיה אחת יש שם ששמה ישראל וחוקק על מצחה ישראל ועליה אמר יחזקאל (יחזקאל י, כ) החיה אשר ראיתי תחת א-להי ישראל. ועליה אמר דוד וירכב על כרוב ויעף וירא על כנפי רוח (שמואל"ז כב, יא; ויש שסעתיקו "וידא" וסוף נהלים יח, יא). ונושאת את הכסא ועומדת באמצע הרקיע ואומרת בקול רם ברכו את יי' המבורך. וכל גדודי מעלה עונין אחריה ברוך יי' המבורך לעולם ועד. עד שלא יגמור הדברים מפיהם, שרפי הקודש מרעישים את העולם ואומרים בקול רם וגדול, קדוש קדוש קדוש יי' צ-באות מלא כל הארץ כבודו (ישעיהו ו, ג). עד שלא יגמר הדבר מפיהם, האופנים מתגלגלים ורועדים ומרעידים כל העולם ואומרים ברוך כבוד יי' ממקומו (יחזקאל ג, יג). ואותה חיה, עד שנגשים כל שרי מעלה וכל מפרסים וכל גדודים וכל מחנות וכל פמליא של מעלה, וכל אחד ואחד בעמדו אומרים לחיה ששמה ישראל, שמע ישראל יי' א-להינו יי' אחד (דברים ו, ד)¹⁰.

הא למדת כמה גדול כח ברכו, שהוא מטכסיסי מעלה, שאפילו המלאכים משתמשים בו ומברכים לבוראם.

בוא וראה כמה חביב לפני הב"ה מה שישאל אומרים לפניו קדוש¹¹. שהרי הזהיר ליורדי מרכבה ללמדנו באי זה ענין נאמר לפניו קדוש. ויש לנו להזהר ולעשות כמו שלמדנו מפי הגבורה כדי שנוכח לעשות נחת רוח ליוצרנו ולהעלות לפניו לריח ניחוח:

וכן אמר להם, ברוכים אתם לשמים ולארץ יורדי מרכבה אם תאמרו¹² ותגידו

⁷ קטע זה בבתי מדרשות ח"א פרקי היכלות פרק לא, ד; מהדו' שפר עמ' 170-171 קטע 406. והובא בשנוי בסדור רוקח עמ' כ-כא; קלא; רמח; ערוגת הבשם ח"ג עמ' 107, ובר"י ב"ר יקר דפו' ח"א עמ' עה.

⁸ בסדור רוקח עמ' כ-כא וקלא "ה' מלך וגו'" אחר ברכו. ולהסבר האימרה ה' מלך, עיין שם בעמ' קלא.

⁹ אם מותר לומר בשם, עי' באריכות ביביע אומר ח"ב או"ח סי' ד אות ז; ח"ג או"ח סי' יד; ח"ו או"ח סי' לח אות ג.

¹⁰ סדר הקטע ה' מלך וכו', ברכו, ברוך ה' המבורך, קדוש קדוש קדוש, ברוך כבוד, שמע ישראל. ואולי זה מקור לסדר שלנו שלפני ובתוך יוצר אור.

¹¹ מעתיק כתי"מ ס"ל דקדושה דיוצר בעי עשרה (ראה סרע"ג סי' כ סעי' ג) ולכן היחיד מלבד ברכו צריך להשלים גם קדושה דיוצר, ואף דכבר הזכיר קדוש בקטע הקודם הוסיף גם זה. וכנר' דס"ל דקדושה דיחיד זו אין לומר באמצע ברכת יוצר המאורות, וראה לעיל בהערה 1.

¹² הקטע בפרקי היכלות: בתי מדרשות חלק א פ' י ה, פ' יא, א; מהדורת שפר עמ' 72-73 קטע 163. ושם לענין קדוש קדוש קדוש. והובא בראבי"ה ברכות סימן צב, ערוגת הבשם ח"א

לבני מה שאני עושה בתפלת שחרית ובתפלת המנחה ¹⁴ בשעה ¹⁵ שאתם אומרים לפני קדוש ¹⁶. ולמדו אותם ואמרו להם שאו עיניכם לרקיע כנגד בית תפלתכם בשעה שאתם אומרים לפני קדוש ¹⁷, שאין לי הנאה בעולמי כאותה שעה שענייכם נשואות לעיני ועיני מביטות בעיניכם בשעה שאתם אומרים לפני קדוש ¹⁸. שהקול יוצא מפיכם באותה שעה מורד ועולה לפני כריח ניחוח. והעידו להם מה עדות אתם רואים שאני עושה לקלסתר פניו של יעקב אביכם החקוקה לי בכסא כבודי. שבשעה שאתם אומרים לפני קדוש, אני כורע עליה ומגפף ומנשק ומחבק אותה וידי על זרועותי שלשה פעמים כמו שאתם אומרים לפני קדוש ¹⁹, כדבר שנאמר (ישעי' נ, ג) קדוש קדוש קדוש יי' צ-באות מלא כל הארץ כבודו:

עמ' 214, או"ז (ח"א אלפא ביתא סי' ב, ח"ב סי' מב, ונר' דאין כוונתו לציטוט מדויק אלא רק תוכן הענין), בסדור רוקח עמודים שכה-שכו, תקלה (וע"ש בעמ' שכט, תקיד), ע"ש ובהערה עוד מקורות. ועי לעיל בנספח לסי' יד סעי' י. ^{אוצר החכמה}

¹³ אם תאמרו ותגידו. באו"ז משביע אני עליכן וכו' שתאמרו.

¹⁴ בתפלת שחרית ובתפלת המנחה. מדכתב מנחה, מוכח דאיירי בקדוש דעמידה, ולא דיוצר. יש בכת"י וסדור רוקח עמ' תקלה שנוסף "ערבית", אבל אינו מובן שהרי בערבית אין קדוש. ודוחק לומר דאיירי במוצ"ש. בראבי"ה ובערוגת הבשם כלפנינו שאין "ערבית".

¹⁵ בשעה. בכל יום ויום ובכל שעה ושעה, ערוגת הבשם הנ"ל, וסדור רוקח עמ' תקלה.

¹⁶ קדוש קדוש קדוש, בתי מדרשות.

¹⁷ קדוש קדוש קדוש, או"ז סדור רוקח עמ' שכה, ובתי מדרשות.

¹⁸ קדוש קדוש קדוש, או"ז ובתי מדרשות.

¹⁹ קדוש קדוש קדוש, סדור רוקח עמ' תקלה, או"ז, ובתי מדרשות. כלומר שלש פעמים כנגד שלושת התיבות שבקדוש. ואף שבערוגת הבשם (ריש עמ' 215) הנוסח: על זרועותי ג' פעמים ביום (וכ"ה בסדור רוקח עמ' תקיד), אבל בהמשך שם ד"ה אזי, ובעמ' 144, כתב "ג' פעמים כנגד ג' ק' ק' ק'".